

Dede Balázs

Szerves egyensúly

*„Itt ez a hegy
És senki se jár rajta
Csak a tavaszi szél”*

A költészet egyik legalapvetőbb témája a természet. Szépségét, erejét, a belőle meríthető nyugalmat, boldogságot a világ minden táján irodalmi művek sokasága magasztalja. Nincs ez másképp Japánban sem. Illetve mégis. Talán nem létezik még egy kultúra Földünkön, ahol a művészet, sőt a mindennapi élet szertartásai ennyire összefonódtak volna a természettel.

Japán szerencsés természeti adottságai nagy szerepet játszanak e kapcsolat kialakulásában. Az országban az óriási hegyek, példátlanul tiszta vizű tavak és folyók, háborítatlan erdők, hihetetlen fajgazdagságú növényzet és állatvilág paradicsomi környezetet biztosítottak a lakosságnak már a harmadik század környékén. A művészetek kialakulásához és fejlődéséhez kiegyensúlyozott gazdasági viszonyok kellettek, amik a Kínával való szoros kereskedelmi és kulturális kapcsolatok révén kezdetektől fogva adottak voltak. A legszámottevőbb tényező, amely alakította a művészetek szemléletét – a vallás – szintén kínai eredetű.

Az ősi vallás a sinto, melynek lényege a természetimádás. Szentként tisztelték a hegyeket, folyókat, egyes növényeket. Az emberi tevékenységek formája és mértéke is a természet védelmének jegyében telt, igyekeztek a legkisebb mértékben megbontani az eredeti egyensúlyt ember és környezete között. A sinto mellett a később megjelenő buddhizmus, illetve zen-buddhizmus tanai jól megférnek, olyannyira egymás mellett él ma is több vallás, hogy a japánok többsége több valláshoz is aktívan kötődik. Pár éve volt hír, hogy egy japán város mellett parkolóban a szemetelési problémákat egy buddhista szent szobrának kihelyezésével oldották meg, az emberek nem mertek szemetelni a szent „szeme láttára”.

A természet és a táj az építészetüknek is szerves része. A külső és belső teret minimálisan választják szét, épületnek és kertjének egységet kell alkotni látványban és gyakorlatban is.

A természet szimbolikus ábrázolása iránti törekvések a kertépítésben mint önálló művészeti ágban teljesedtek ki. A kert célja, hogy nyugodt környezetet biztosítson az elmélkedésre, elősegítse a testi-lelki harmónia elérését. Ezt az elmélyülést volt hivatott szolgálni a 16. században elterjedt tea-szertartás is. A szertartás céljára több pavilonból álló külön kertrészletet különítettek el kerítéssel, esetleg sövénygel. A pavilonok közötti kijelölt ösvény készítette fel a résztvevőket a szertartás teljes átélésére. A szertartás nélkülözhetetlen kellékévé vált a kő kézmosó, a kis lámpás és az ikebana. Maga a kert mindig a természet mása, de nem másolata. Minden esetben ábrázolják a lenyűgözőnek vélt természeti

elemeket: hegyeket, folyókat, tavat szigettel, tengert. Nem lehet olyan kisméretű egy kert vagy városi szabad tér, amelyben ne lehetne ábrázolni a természetet.

A téralakítás a természeti adottságokhoz való alkalmazkodást tekintette elsődlegesnek. Ahol elegendő hely állt rendelkezésre, ott dombokat emeltek, nagyméretű tavakat létesítettek, melyekben az elhelyezett sziklák vagy szigetek az örök életet jelképezik. A szigetekre általában íves vonalvezetésű fa- vagy kőhidak vezetnek, a kert egyik fő pontjává emelve azt. Ezekben a kertekben a dús növényzetet igyekeztek idősnek láttatni mohákkal, a kerti tárgyakat szándékosan rozsdásították. Ez a sinto elődök tiszteletét előíró tanításából következik, vagyis a kert minél régebbinek látszik, annál értékesebb. Az ilyen nagyméretű kertek elsősorban császári kertek, illetve templomok kertjei voltak.

Ahol a helynek szűkében voltak, ott szimbolikus ábrázolással sűrítették be a kihagyhatatlan elemeket, például a folyót kavicsok, a tengert homokba gereblyézett minták segítségével fejezték ki, és fejezik ki ma is. A látvány mindkét esetben, mintegy tájfestményként, egy nézőpontból tökéletes, ritkábban tengelyre fűzött kompozíció, amelyben meghatározott irányba haladva fokozódik a hatás.

Az ország domborzati különbségei miatt alakult ki két fő típusa a kerteknek. A hegyvidéki kertek elengedhetetlen elemei a tó és a vízesés voltak. A sík terepen ezt erőszakos tereprendezéssel is nehezen lehetett volna kivitelezni, így ott a kövek, sziklák váltak uralkodóvá a vízfolyásokkal szemben.

A kidolgozottság szintje szerint is lehet csoportosítani a kerteket, lehet részletes, normál vagy elnagyolt. A dolog érdekességét az adja, hogy ezek nem állnak hierarchikus sorrendben, egyik sem tekintendő jobbnak vagy rosszabbnak a másiknál, egyszerűen csak más stílust képviselnek. Persze ezt nehéz megérteni egy európai embernek, mi ösztönösen „gagyinak” tartanánk egy olyan kertet, amiben három sziklán és egy kis homokon kívül semmi sincs, a japánok azonban a mai napig lenyűgözőnek gondolják ezeket.

A 12. századtól a kultúra minden ága, így a kertépítészet is a zen-buddhista kolostorokban virágzott. A leghíresebb kert ebből a korból a Szaihódzsi mohatemplom kertje, melyet Muszó Kokusi, az elismert zen kertépítő szerzetes alkotott. Ahogy neve sejteti, a területet szinte teljesen moha fedi. A kert egy kisebb tó köré szerveződik, éles sziklák és erdő határolja. Két kilátóból szemlélhetjük a kertet: a dombtetőről, ahová keskeny ösvény vezet, illetve a tó partján álló csarnok tetejéről.

Később a kert méretei lecsökkentek, az épülethez közelebb kerültek, így alakult ki a „száraz kert” típusa. Ezekben a vizet homokkal, kavicsokkal helyettesítették. Ezek a nagyon kis kertek nem sétára valók, így nincs bennük ösvény vagy út, sem kilátódomb. A kert széléről való szemlélődést jelöli ki célul. A Rjóandzsi kolostor kertje téglalap alakú, 9×23 méter. A fallal határolt kertben nincs egyetlen növény sem, a kompozíciót a hullámosra gereblyézett homokon álló tizenöt szikla – melyek egyszerre sehonnan sem láthatóak – és azok árnyéka adja.

A japán kertek a tao tanait alapul véve – mely szerint a világban mindig két ellentétes erő hat – a kontrasztra építenek. Annyira komoly művészetnek számított a kertépítés, hogy rengeteg formai és egyéb kitételnek kellett megfelelni, viszont aki kertet tervezett, a társadalom legmegbecsültebb tagjai közé tartozhatott. A japán kert minden elemének szimbolikus jelentése van. A kö-

veknek például szentek neveit adták, és akár nagy távolságokból szállították a megfelelő formájút a végső, méltó helyére.

A kertépítészettől függetlenül, de azonos szellemi háttérrel, a virágkötészet, az ikebana is nagyon magas szintre fejlődött. Lényege, hogy egy igen szegényes kompozíciónak, akár egy magányos gallynak is természetes, vagy ha lehet, azt meghaladó szépséget adjanak.

Eme rövid ismertetővel nem volt célom, hogy teljes körű elemzést adjak a japánok kertkultúrájáról, tájszemléletéről. Pusztán egy, a mienktől eltérő természethez való hozzáállás példájának szántam. Be kívántam mutatni, hogy milyen szellemi, kulturális, vallási alapokon nyugszik az a hozzáállás, amelynek bizonyos elemeit mi is megfontolhatnánk, csinálhatnánk mi is másképp. A globalizációtól bár nem menekülhetett meg Japán sem, így lazultak az évszázados szigorú szabályok, az emberekbe oltva mégis tovább él a legősibb törvény: a természet szeretete. Persze nálunk is mindenki szeret kirándulni egy kelleme-set, sétálni a Margitszigeten, vagy egyszerűen csak kiülni a teraszra, hogy a kávénk elfogyasztását madárcsicsergés kíséresse. De ettől még ugyanaz az ember, aki hétfvégén kerékpározni tanítja a fiát a közeli parkban, nem biztos, hogy szelektíven gyűjti a hulladékot, környezettudatosságból vásárol kis fogyasztású autót, vagy egyszerűen csak nem dobja el a bicajozásban kifáradt lurkó felfrissülését szolgáló víz flakonját. Azonban nem kell túlzásokba esni, mint véleményem szerint a Greenpeace teszi, nem szabad irreális célokat kitűzni, elvakultnak lenni. Szimplán szeretni kell a természetet, óvni, lehetőség szerint kímélni. A környezetvédelemnek és természetvédelemnek megvannak azok a szervezetei, amelyek az országos vagy akár globális problémákat kívánják orvosolni. Ezek a problémák hatalmasak, kihatással lesznek nemcsak utódaink életére, de már a miénkre is, mégsem tudjuk jelentősen befolyásolni a dolgok menetét. A törvényeket, szabályozásokat, kvótákat nem mi hozzuk. Itt megjegyezném, hogy ez nem is baj, és bár a szomszéd Marika néni valószínűleg mindenhez ért, azért én mégiscsak szakemberekre hagynám az efféle komoly kérdéseket. Sokan úgy gondolják, hogy ezért nem is tehetünk semmit a bolygó egészsége érdekében. Nagyon tévednek. De még nagyobbat azok, akik tudják, hogy tehetünk, de úgy vélik, nem kell megtennünk. Pedig minden ember kötelessége kellene legyen, hisz elemi érdeke, hogy egészségesebb, élhetőbb környezetet teremtsen. Mindenkinek lehetősége szerint. A skála elég széles a lehetőségek terén. Egyre több az olyan vállalat, amely a környezetvédelem valamely ágában tevékenykedik: vizet tisztít, káros anyagokat semlegesít, erdőt telepít. Azonban egy magánszemély is sokat tehet a szent cél érdekében. Kezdetnek elég az is, ha a szemetet nem a patakba dobja. A következő lépcső, ha rászól arra, aki a szemetét a patakba dobja. Ehhez azonban gyökeres szemléletváltozás kellene, amit a legnehezebb elérni. Nevelés és átnevelés. Átnevelni nehezebb, kitartó, elkötelezett munka szükséges hozzá, és eszközök: újságok, kiadványok, rendezvények, filmek, versek, dalok, iskolai nevelés vagy akár a vallás. Mindegy, milyen indítatásból válik valaki környezettudatos emberré. A gyermekét már kezdettől úgy fogja nevelni. Ez az, amit tehetünk és tennünk kell. Igyekezni a természettel barátságban élni, és erre rávezetni másokat. A Föld is igyekezni fog meghálálni...

Kicsi Sándor András

Tátorján és rokonai

Ami az etnobotanikát illeti, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem hozzájárulását legalább Melius Péter, Mátyus István és Benkő József munkásságáig vissza lehet vezetni. Az egyetemen tanított a botanikus Gyórfy István és a néprajzos Gunda Béla – s mindketten e diszciplína úttörőinek számítanak. Ugyancsak jelentős Csúry Bálint tanítványának, Nagy Rózsának a gyűjtése. A kolozsvári etnobotanika tényleges megalapozása azonban a nyelvész Szabó T. Attila fiának, a botanikus Szabó (T. E.) Attilának és Márton Gyula tanítványának, a nyelvész Péntek Jánosnak köszönhető. Utóbb pedig Péntek János tanítványai közül Rab János és a magyar etnomikológia megalapozója, Zsigmond Győző dolgozik a témán. Tőlük valamelyest függetlenül végzi gyűjtéseit Gub Jenő, szovátai földrajz–biológia szakos tanár. Péntek és Szabó munkái, különösen kalotaszegi etnobotanikájuk a maguk korában világszínvonalon álltak – erdélyi elzártságuk ellenére nagyjából hasonló eredményekre jutottak, mint a vezető irányzathoz tartozó amerikai Brent Berlin és munkatársai (Berlin 1992).

Péntek Jánosnak külön kiemelhető – a Károly Sándor jelentéstani elképzeléseit követő – etnoszemantikai munkássága is, amelynek egyik legfontosabb eredménye a kalotaszegi népi hímzés feldolgozása volt.

*

Az etnoökológia az a tudományág, amely élő környezetünk „belső” és „benszüllött” szempontú felosztásával, a növény–állat–ember kapcsolatok néprajzával foglalkozik. E tudományág úttörője Darrell A. Posey, aki munkatársaival az Amazonas medencéjében élő indiánok eladdig alábecsült ökológiai ismereteinek gyűjtésére vállalkozott (Posey 1981, Parker et al. 1983). Az első igazán jelentős magyar etnoökológiai tanulmány szerzői, Péntek János és Szabó Attila, megközelítésüket még „etnogeobotanikai”-nak nevezték. Kalotaszeg régi növényvilágát a földrajzi nevek vizsgálatának tanulságaival összevető tanulmányukban felhívták a figyelmet arra, „hogya a nép általában csak a leglényegesebb, valóban létező ökológiai (vegetációs) egységeket tartja számon, nevezi meg külön-külön. A formációk, növényzeti övek nem egy nagy egységét (*tundra, tajga, pampa* stb.) a névadó nép nyelvéből kölcsönzött szóval jelöli ma is a nemzetközi szakirodalom. A geobotanikai szakirodalom is használja egyes társulások vagy társulástípusok népi elnevezéseit (...), a tudományos és népi elnevezés-rendszer módszeres összehasonlítására azonban mindeddig nem került sor” (1980: 133).

Alkalmanként a népi elnevezések páratlanul bonyolult rendszert alkotnak. Jó példa erre a gyeptípusok népi, különböző szempontokat érvényesítő osztályozása. Paal Gyula közlése szerint a századfordulón Udvarhely megyében a „fűtermő helyek” megnevezésére egyaránt használatosak voltak a *rét, gyep, pázsint, berek, legelő, kaszáló, láz, kert, tanórok* stb. terminusok (Beke et al. 1904: 585), amelyek egy része a helyről (például az erdőben *láz, tanórok*),

más része a fű hasznosításáról (*legelő, kaszáló*) vette a nevét. A gyeptípusokról szólva Péntek és Szabó is megemlítik, hogy a *fű, gyp, pázsit* népi elnevezések nagyjából ugyanazt szokták jelölni (1980: 151–2). „Nehezen lehet megmagyarázni a gyeptípusok elkülönítésének hiányát. Kétségtelen, hogy pázsitfűféléket bajosabb egymástól megkülönböztetni, illetőleg az egymáshoz hasonló egyedeket elvonatkoztatva általános faji egységbe sorolni, ezeket pedig társulástípus jelölésére felhasználni (a népi növényismeretnek egyébként is ez a legbizonytalanabb területe)“.

Herman Ottó 1898-as gyűjtőnaplójából valók az alábbi adatok: „*Láposztályozás*, Tyukod. 1. *Ördögláp*, mely szabadon úszva helyét változtatta. 2. *Ingóláp*, mely helyt állva, vízen terült el, s elbírta az embert. 3. *Leragadt láp*, melynek gyökérszete az alatta levő víz fenekét érte, s mely kevésbé ingott” (1983: 58). Lovassy Sándor ugyancsak az egykori Ecsedi-láp vidékéről az *ingóláp* és *keményláp* megkülönböztetést említi (1931: 31). Az Amazonas medencéjének *caboclo* ('erdőlakó') néven emlegetett telepeseinek egy *várzea* zónában élő közössége az *ingólápot* („floating meadow”) az azt alkotó növényféleség szerint osztályozza. Az alábbi *ingólápot*at különböztetik meg: *canaranal* – amelyikben a szarvasmarha-takarmányként használatos *canarana* (*Panicum spectabile*, egy kölesféleség) dominál, *muriruzal* – amelyikben a *muriru* növényközösség dominál, és *matupazal* – amelyikben a *matupá* dominál (Parker et al. 1983: 189). A magyarban a *láp* mellett használatosak voltak olyan kifejezések, mint *mohos* „az Erdélyi Szigethegységben és a Keleti-Kárpátokban elterjedt havasi duzzadó lápok” elnevezése (Péntek és Szabó 1980: 136), a lápoknak az őket alkotó növényféleségek szerinti kidolgozott elnevezés-rendszere azonban nem ismeretes.

Hasonlóképpen a magyar erdő szónak a lengyelben legalább két megfelelője van: *las* '(általában) erdő' és *bór* '(különösen) fenyőerdő'. (Mindamellettt a magyarban is használatosak a *tölgyes, bükkös, fenyves* stb. kifejezések.) Nem kizárt, hogy a magyar nyelv régebbi változataiban az erdőnek is létezett egy azóta eltűnt elnevezés-rendszere, erre utalnak a valaha 'erdő' jelentésű *kerek, mórággy, vad* szók is. Hasonlóképpen érdekesekek az *erdő* állandó jelzői: a *kerek, rengeteg, sűrű, gyakor*.

*

Végezetül egy további példán, a Gunda Béla által is tárgyalt *tátorján* (1989: 71) esetén mutatok rá a magyar etnobotanika egy érdekességére. A *tátorján* növénynevén is és 'fergeteg' jelentésű is egyben, a tudományos névadásban a *Crambe tataria* neveként rögzült. Rapaics Raymund az 1930-as évek elején a szélhordta kórókból kiindulva próbálta megfejteni, mások, legutóbb Ligei Lajos (1980) szerint e szavunk elsődlegesen – török eredetű – növénynevén. A dél-alföldi néphit a forgószelet és a vihart *tátorján*-nak nevezi és ebben látja a sárkányt. Márpedig a *tátorján*-szélben egyébként a táltosok verekszenek (1925: 99). Békés megyében az 1980-as években a *tátorján* szónak mindkét jelentése élt: jelentése 'erős, nyári vihar' (Rác 1988: 41) volt, míg Oláh Andor gyűjtésében a *tátornyagyökér* (azonosítatlan, talán *Crambe tataria*) egy csorvási receptben (libaganéval, fél kiló cukorral, egy liter kisüsti pálinkában) szerepelt tüdővész ellen (1987: 117).

Válogatott irodalom

- Berlin, Brent: *Ethnobiological Classification. Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies.* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1992.
- Gunda Béla: „A vad és természetett növényeink elnevezésének néhány problémája.” *Magyar Nyelv* 86(1990)3–4: 172–180.
- Gyórfly István: „Bokréta erdélyi növénynevekből.” *Szegedi Füzetek* 2(1935)1–4:64–69, 5–9:158–168.
- Herman Ottó: *A pokol cséplője.* Bp.: Magvető, 1983.
- Ligeti Lajos: „Tátorján.” *Magyar Nyelv* 76(1980)2: 129–143.
- Nagy Rózsa: „Adatok a baranyamegyei Nagyvátó növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz.” *Magyar Néprajz* 4(Debrecen–Kolozsvár 1942)268–308.
- Parker, Eugene, Darrell Posey, John Frechione and Luis Francelino da Silva: „Resource exploitation in amazonia: Ethnoecological examples from four populations.” *Annals of Carnegie Museum* 52(1983)163–203.
- Péntek János & Szabó T. E. Attila: „Egy háromszéki magyar falu népi növényismerete.” *Ethnographia* 87(1976)1–2: 203–225.
- Posey, Darrell: „Wasps, warriors and fearless men: Ethnoentomology of the Kayapó Indians of Central Brazil.” *Journal of Ethnobiology* 1(1981)165–174.
- Szabó Attila & Péntek János: *Ezerjófű. Ethnobotanikai útmutató.* Bukarest: Kriterion 1976¹. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996².

